

ANNA SANECKA | Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, Polska

Wrocław – miasto spotkań? Wrocławskie inicjatywy wielokulturowe

Wrocław – a meeting place?
Multicultural initiatives in Wrocław

Streszczenie

Wrocław jest miastem, w którym obok polskiej i katolickiej większości żyją przedstawiciele wielu mniejszości narodowych, etnicznych i wyznaniowych. Większość z tych mniejszości jest aktywnych i w jakimś stopniu widocznych na kulturalnej mapie miasta. Jednak czy obecność i aktywność tych mniejszości to wystarczający powód, aby nazwać Wrocław miejscem spotkań? Od kilku lat w lokalnych mediach toczy się dyskusja na temat wielokulturowości miasta – to fakt, czy tylko mit? Czy mniejszości etniczne, narodowe, kulturalne i wyznaniowe spotykają się we Wrocławiu i czy spotyka się z nimi – i w jakim stopniu – większość? Najciekawsze wydają się bowiem wszelkie wspólne działania, często nie tylko w ramach współpracy między mniejszościami, lecz także w porozumieniu z przedstawicielami kultury dominującej. Artykuł jest próbą prezentacji nielicznych przykładów wielokulturowych, wielowyznaniowych, wielonarodowych i wieloetnicznych projektów realizowanych na terenie miasta, a także konfrontacji tych prezentowanych inicjatyw z głosami podającymi w wątpliwość wielokulturowość Wrocławia.

Słowa kluczowe: wielokulturowość, Wrocław, mniejszości narodowe, etniczne i wyznaniowe; współpraca; inicjatywy wielokulturowe; mit wielokulturowości

Abstract

Wrocław is the city where besides Polish and Catholic majority many representatives of different national, ethnical and religious minorities live. Most of these minorities are active and present on city's cultural map in a way. But is the presence and activity of these minorities enough to call Wrocław a meeting place? For last few years a debate has been held in the local media on whether the multiculturalism of the city is a fact or only a myth? Do ethnical, national and religious minorities meet in Wrocław, does majority meet them, and if so, to what extent? In

this respect common activities seem to be the most interesting – not only those held within the framework of cooperation among the minorities, but also with the participation of the representatives of dominant culture. The article is aimed to present few examples the multicultural, multi-religious, multinational and multi-ethical projects held in the city of Wrocław as well as to confront them with the outcries doubting the multiculturalism of Wrocław.

Keywords: multiculturalism, Wrocław, national, ethnical and religious minorities; multicultural enterprises, myth of multiculturalism.

Wprowadzenie

Przed pierwszą edycją festiwalu Dialog – Wrocław w 2001 r. jego organizatorzy tak pisali na swojej stronie internetowej: „Nie bez powodu festiwal Dialog – Wrocław powstał w miejscu historycznego krzyżowania się różnych wpływów: czeskich, polskich, niemieckich, żydowskich, w mieście, które nazywało się m.in.: Wratislavia, Breslau, Wrocław. Miasto to było zawsze życzliwe poszukiwaniom artystycznym, otwarte na to, co nowe, tolerancyjne wobec tego, co inne” (Meissner, 2001). Właśnie tak często postrzegają Wrocław odwiedzający go goście czy turyści. Na tę wielokulturowość i otwartość jeszcze częściej powołują się sami jego mieszkańcy. Z badań przeprowadzonych przez Michaela Fleischera wynika, że aż 73,2% badanych wrocławian jest zdania, że Wrocław jest miastem wielokulturowym. Podobnie uważa 59,4% respondentów niebędących mieszkańcami Wrocławia (Fleischer, 2004).

Najczęściej na wielokulturowość stolicy Dolnego Śląska powołują się zaś władze miasta. To one przecież stworzyły i umacniają oraz popularyzują mit wielokulturowego Wrocławia, wyrażający się hasłem: *Wrocław – Miasto Spotkań*, używanym nawet na oficjalnym portalu miasta www.wroclaw.pl.

Wielokulturowość Wrocławia ma długą historię i obejmuje bardzo różne obszary i działania. Z bardziej znaczących można przywołać choćby wielokrotnie modyfikowany na przestrzeni wieków herb Wrocławia. Współczesny herb miasta (ostatnia wersja pochodzi z 1990 r.) zawiera wszystkie elementy, które pojawiały się na nim przez minione wieki i świadczyły o historii Wrocławia, jego przechodzeniu z granic jednego państwa w granice drugiego oraz zmieniania się wpływów, którym podlegał. Jest więc w nim motyw głowy występujący już wcześniej na pieczęciach miejskich – to głowa patrona miasta oraz wrocławskiej katedry – św. Jana Chrzciciela (na srebrnej misie). Jest wsparty na dwóch łapach lew czeski z koroną na głowie – symbol przynależności do dawnej Korony Królestwa Czeskiego oraz czarny orzeł Piastów wrocławskich. Jest także duża litera W od imienia legendarnego założyciela miasta *Wratislava* lub od łacińskiej nazwy miasta *Wratislavia* (na podstawie: Harasimowicz, 2000). Innym, jeszcze bardziej współczesnym przykładem, tym razem otwartości Wrocławia i jego pionierskiej roli w działaniach międzykulturowych, jest postać biskupa Bolesława Kominka. Był on nie tylko arcybiskupem metropolitą wrocławskim, ale przede wszystkim pomysłodawcą i autorem listu biskupów polskich do biskupów niemieckich z 1965 r. List ten był jednym z najważniejszych etapów pojednania polsko-niemieckiego. Dziś pomnik biskupa stoi przy jednym z wejść na wrocławski Ostrów Tumski, a przy innym

znajduje się ulica jego imienia. Na wielokulturowość, rozumianą tym razem jako wielowyznaniowość, zwrócili też uwagę organizatorzy ceremonii otwarcia Europejskiej Stolicy Kultury 2016 we Wrocławiu „Przebudzenie”, przeprowadzając przez miasto wśród czterech Duchów Wrocławia – obok Ducha Odbudowy, Ducha Powodzi, Ducha Innowacji – Ducha Wielu Wyznań.

Wrocławskie mniejszości i ich działalność

Wszystkie powyższe wielonarodowościowe, wielokulturowe i wielowyznaniowe odwołania wydają się jak najbardziej uzasadnione. Wrocław jest miastem, w którym zamieszkują przedstawiciele licznych mniejszości, czasem bardzo ograniczonych liczebnie, zarówno narodowych i etnicznych, jak i wyznaniowych. Wśród mniejszości narodowych i etnicznych należy wymienić choćby Greków, Karaimów, Łemków, Niemców, Romów, Tatarów, Ukraińców czy Żydów. Nie są to wszystkie wrocławskie mniejszości narodowe i etniczne, a jedynie wybrane m.in. ze względu na liczebność (jak np. Ukraińcy) czy pewną wyjątkowość (jak Karaimi). Warto zwrócić uwagę na przykład na fakt, że to właśnie Wrocław jest największym w Polsce skupiskiem Karaimów i że tutaj mieszkał ostatni polski hazzan Rafał Abkowicz, którego wnuczka Mariola Abkowicz pełni obecnie funkcję przewodniczącej Związku Karaimów Polskich. We Wrocławiu funkcjonowała też jedyna w historii powojennej Polski kienesa (Karaimski dom modlitwy). W celu zachowania możliwie największego obiektywizmu i nieprzyznawania żadnej z powyżej wymienionych mniejszości wyjątkowego, pierwszego miejsca, wspomniane mniejszości zostały uszeregowane alfabetycznie.

Wśród mniejszości wyznaniowych znajduje się m.in. 18 kościołów chrześcijańskich, w tym: Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Ukraińska Cerkiew Grekokatolicka, Kościół Polskokatolicki, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Methodystyczny, Kościół Chrześcijan Baptystów, Kościół Adwentystów Dnia Siódmego, Kościół Zielonoświątkowy, Kościół Ewangelicko-Reformowany oraz 9 mniejszych kościołów protestanckich. A także 11 wspólnot buddyjskich, Gmina Wyznaniowa Żydowska, Muzułmański Związek Religijny, Towarzystwo Świadomości Kryszny czy Świadkowie Jehowy.

Wiele z wymienionych wyżej mniejszości usiłuje zaistnieć na kulturalnej mapie miasta, organizując różnego rodzaju festiwale czy wydarzenia kulturalne. Można wśród nich wskazać np. Festiwal Kultury Mniejszości Niemieckiej, Festiwal Kultury Ukraińskiej Viva Ukraina! Viva Polonia! czy Festiwal Kultury Protestanckiej. To jednak nie wydarzenia organizowane przez poszczególne mniejszości są najciekawsze, ale te, które są ich wspólnymi działaniami, które są przykładami współpracy między mniejszościami, a czasem także współdziałaniu przedstawicieli kultury dominującej – polskiej i katolickiej. Bo tylko wielokulturowe, wielowyznaniowe, wielonarodowe i wieloetniczne projekty realizowane na terenie miasta mogą uzasadniać nazywanie Wrocławia miejscem spotkań. Bo przecież spotkanie to nie „osobne” istnienie we wspólnej nawet przestrzeni, ale zetknięcie się z drugą osobą, grupą, społecznością. Zatem nie istnienie wielu różnych grup etnicznych, narodowych czy wyznaniowych ani także nie

prezentacja przez nie swojej kultury będą decydowały o wielokulturowości Wrocławia, a stykanie się i współdziałanie tych grup.

Wielokulturowość we Wrocławiu a wielokulturowość Wrocławia

Wielokulturowe działania mające miejsce we Wrocławiu zostaną w niniejszym artykule przedstawione na podstawie wypowiedzi samych organizatorów, zamieszczonych przede wszystkim na ich stronach internetowych. Dobór prezentowanych wrocławskich inicjatyw wielokulturowych jest w oczywisty sposób subiektywny i w pewnym stopniu arbitralny. Wybrano do prezentacji inicjatywy, które autorce wydawały się istotne bądź ze względu na poruszaną w projektach wielokulturową tematykę, bądź ze względu na zawartą w projekcie ideę wielokulturowości, bądź ze względu na wielokulturowe (wielonarodowe, wieloetniczne czy wieloreligijne) grono realizatorów, uczestników i odbiorców projektów. Za działania wielokulturowe uznano więc albo takie, które realizowane są przez więcej niż jedną grupę narodowościową, etniczną czy wyznaniową i skierowane do wielokulturowego audytorium, albo takie, w realizacji i odbiorze których biorą aktywny udział przedstawiciele różnych grup narodowościowych, etnicznych czy wyznaniowych, przy ważnym zastrzeżeniu, że uczestnikami powinni być także przedstawiciele kultury dominującej. Uznane za wielokulturowe będą także takie, które – choć realizowane przez jednorodną kulturowo grupę – wprost stawiają sobie za cel prowadzenie dialogu międzykulturowego.

Aby uniknąć niebezpieczeństwa przyznania którejkolwiek z prezentowanych inicjatyw pozycji uprzywilejowanej oraz odwołując się częściowo do teorii relatywizmu kulturowego, czyli „stanowiska metodologicznego w socjologii i historii, postulującego spojrzenie na badane wartości, zjawiska, normy i systemy społeczne z punktu widzenia kultury określonego społeczeństwa (grupy społecznej), w której obrębie występuje, nie zaś z punktu widzenia kultury badacza” (Olechnicki & Załeckie, 2004, s. 175), przedstawione inicjatywy zostały uporządkowane alfabetycznie.

Istnienie we Wrocławiu nawet licznych wielokulturowych inicjatyw nie przesądza jeszcze o uznaniu samego miasta za wielokulturowe. Uznanie Wrocławia za wielokulturowe miasto spotkań uzasadniać będzie zaś posiadanie przez niego cech, wskaźników wielokulturowości. Za Słownikiem Języka Polskiego przyjęto, że wielokulturowość to „1. posiadający cechy charakterystyczne dla różnych kultur; 2. czerpiący z dorobku kulturalnego wielu narodów; 3. budowany dorobkiem kulturalnym wielu narodów” (Słownik Języka Polskiego, 2016), zaś wielokulturowość to „posiadanie cech nabytych wskutek oddziaływania różnych kultur” (Słownik Języka Polskiego, 2016). Posiadanie zatem przez miasto cech charakterystycznych dla różnych kultur oraz nabytych pod wpływem ich oddziaływania, a także czerpanie z kulturalnego dorobku wielu narodów czy wyznań oraz tworzenie/budowanie dorobku kulturalnego miasta na podstawie dorobku kulturalnego wielu grup narodowych, etnicznych czy wyznaniowych, będą świadczą o wielokulturowości Wrocławia. Pozostaje zaś pytanie, czy powyższe zjawiska rzeczywiście we Wrocławiu zachodzą, czy w sposób stały wpływają na jego cechy charakterystyczne, czy może są tylko efemerydami pojawiającymi się na mapie miasta

na bardzo krótki czas – np. trwania festiwalu czy koncertu – i czy zatem rzeczywiście wskazują na wielokulturowość stolicy Dolnego Śląska?

Wrocławskie inicjatywy wielokulturowe – przegląd

Na tle prezentowanych dalej działań prowadzonych przez przedstawicieli różnych grup mniejszościowych oraz polskiej i katolickiej większości, dość osobliwe miejsce zajmuje Brave Festiwal, a szczególnie jego część funkcjonująca pod nazwą Brave Kids. Na stronie Festiwalu czytamy, że jest to projekt wykraczający nie tylko poza Wrocław, ale nawet – cały Dolny Śląsk „Wspólnie z Wrocławiem, w projekt zaangażowało się pięć miast: Puszczykowo, Przemyśl, Wałbrzych, Warszawa i Zagórze Śląskie. Znaczącą częścią Brave Kids jest zaangażowanie lokalnej społeczności – przyjezdne dzieci mieszkają w domach polskich rodzin. Dla „rodzin Brave Kids” ofiarowujących dzieciom gościnę, ale przede wszystkim ciepło domowego ogniska, to wyjątkowa okazja, by poczuć bliskość często zupełnie odmiennego świata, lekcja szczodrości, cierpliwości i niejednokrotnie przyjaźń na całe życie. Wielkim finałem Brave Kids jest wspólnie przygotowany spektakl, prezentowany podczas wieczoru otwierającego Brave Festival. Pod wodzą liderów artystycznych powstaje unikatowy pokaz łączący odmienne tradycje oraz umiejętności, którymi wymieniają się odważne dzieciaki. Podczas tych wyjątkowych kilku tygodni ogarnia nas niezwykła odwaga, entuzjazm, empatia i otwartość” (Katalog Brave Kids, 2015, s. 4). Odpowiedź na pytanie, jakie są cele tych działań i jak Brave Kids mieści się w założeniach samego Brave Festiwal, którego podtytuł brzmi „przeciw wypędzeniom z kultury”, znajdujemy również na stronie internetowej organizatora: „Jednym z najistotniejszych elementów¹ programu są działania² lokalne skierowane na aktywizację i edukację polskiego społeczeństwa. Zaproszone dzieciaki są goszczone przez lokalne rodziny, które spędzają dwa tygodnie, opiekując się swoim gościem, realnie obcując z różnicami i podobieństwami kulturowymi, a także aktywnie uczestnicząc w spektaklach, występach i działaniach dzieciaków” (Praktykowanie gościnności, Internet, 2016). O doświadczeniach osób biorących udział w projekcie oraz o zmianach w mentalności niektórych z nich, zwłaszcza dotyczących kontaktów wielokulturowych, pisze Anastazja Gołaj w swoim artykule pt. Brave Festival. The Brave Festival (por. Gołaj, 2010).

Dni Wzajemnego Szacunku są doroczną imprezą firmowaną przez Fundację Bente Kahan. Choć sama Fundacja Bente Kahan nastawiona jest raczej na promowanie i popularyzację kultury Żydowskiej, to realizuje także projekty na rzecz przeciwdziałania rasizmowi i nietolerancji. W ramach Dni Wzajemnego Szacunku każdego roku w rocznicę Nocy Kryształowej (9 listopada) odbywa się we Wrocławiu Marsz Wzajemnego Szacunku. To marsz na rzecz tolerancji i szacunku, połączony z uroczystym zapaleniem *ner tamid* (wiecznego światła). Pierwszy Marsz przeszedł ulicami Wrocławia w 2005 r. Jak zapowiadali jego organizatorzy w listopadzie 2015 r. na swoim

1 Poprawka gramatyczna wprowadzona do tekstu cytatu przez autorkę artykułu.

2 Poprawka gramatyczna wprowadzona do tekstu cytatu przez autorkę artykułu.

profilu na Facebooku: „Rozpocznie się na dziedzińcu przed Synagogą Pod Białym Bocianem, a zakończy spotkaniem pod pomnikiem w miejscu spalonej Synagogi na Wygonie (ul. Łąkowa). Były przewodniczący Gminy Żydowskiej Karol Lewkowicz odczyta modlitwy żydowskie po polsku”. W Marszu tradycyjnie biorą udział przedstawiciele władz Wrocławia, innych mniejszości (szczególnie skupionych w Dzielnicy Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań) oraz liczni wrocławianie, którym bliska jest idea tolerancji i wielokulturowości.

Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań to nie tylko konkretny, wyjątkowy obszar w samym centrum Wrocławia – choć rzeczywiście w odległości nie większej niż 300 metrów znajdują się tam cztery obiekty, w których przedstawiciele dwóch religii i trzech wyznań spotykają się na modlitwie. Maria Jasińska tak opisuje Dzielnicę: „Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań położona jest w centrum miasta, niedaleko wrocławskiego rynku. Jest to jedyne takie miejsce w Europie, gdzie duchowni i społeczności czterech wyznań od blisko piętnastu lat prowadzą nie tylko autentyczny dialog międzyreligijny i międzykulturowy, wspólne działania edukacyjne, kulturalne i społeczne, ale także przyjacielskie pogawędki i poważne dysputy dotyczące istotnych spraw ducha i materii. Charakterystyczną cechą tej dzielnicy jest położenie blisko siebie, w odległości 300–400 metrów, czterech świątyń: zboru ewangelicko-augsburskiego, cerkwi prawosławnej, kościoła rzymskokatolickiego (w którym od 1998 r. prowadzą parafię ojcowie paulini) oraz synagogi – nie ma drugiego takiego miejsca w Polsce” (Jasińska, 2010, s. 189). Działające w Dzielnicy parafie i Gmina Żydowska powołały w 2005 r. Fundację Dzielnicy Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań. Od tego czasu – jak piszą na swojej stronie osoby zaangażowane w działalność Fundacji – „Fundacja stale promuje kulturę czterech wyznań oraz mniejszości narodowych (m.in. białoruskiej, żydowskiej, ukraińskiej i łemkowskiej), a także ważniejsze wydarzenia religijne, edukacyjne i kulturalne w Dzielnicy. Zachęca społeczności czterech świątyń i mieszkańców Wrocławia do wspólnych spotkań, modlitw oraz obchodów świąt i rocznic wydarzeń historycznych (np. „Nocy Kryształowej” itp.)” (<http://www.fundacja4wyznan.pl/n/fundacja/>). Przedstawiają też cele, które Fundacja i Dzielnica stawiają przed sobą: „Propagowanie idei dialogu między religiami i ekumenizmu oraz wspólnych wartości etycznych i moralnych, przy zachowaniu pełnej autonomii czterech wspólnot wyznaniowych: prawosławnej, rzymskokatolickiej, ewangelicko-augsburskiej i Gminy Wyznaniowej Żydowskiej; tworzenie warunków dla współpracy pomiędzy nimi w różnych dziedzinach, a w szczególności: dobroczynności, działalności kulturalnej, ochrony dóbr kultury i sztuki, ochrony praw i tożsamości mniejszości narodowych, pomocy społecznej, działalności edukacyjnej, oświatowej i wychowania, działalności naukowej, a także współpracy pomiędzy nimi a innymi organizacjami i instytucjami. Wspieranie działań mających na celu inspirowanie osób przebywających na terenie dzielnicy czterech świątyń dla poszanowania historii, tradycji i kultury, krzewienia szacunku i miłości bliźniego.” (<http://www.fundacja4wyznan.pl/n/fundacja/>).

Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań jest chyba najbardziej znanym przykładem wrocławskich działań wielokulturowych i międzykulturowych. Dzieje się tak między innymi dlatego, że te działania do końca 2015 r. w sposób szczególnie wspierane były przez Gminę Wrocław, a sama Dzielnica traktowana była przez władze miasta jak swoista wizytówka jego wielokulturowości.

Tradycyjnie już w pierwszą niedzielę po prawosławnym Bożym Narodzeniu, obchodzonym według kalendarza juliańskiego w dniach 7–9 stycznia, odbywa się Eku-
meniczne Spotkanie Noworoczne organizowane przez Stowarzyszenie Prawosławne
im. Świętych Apostołów Piotra i Pawła. Rokrocznie patronat nad spotkaniem obej-
mują aktualni zwierzchnicy Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej, Archi-
diecezji Wrocławskiej Kościoła Rzymskokatolickiego, Diecezji Wrocławskiej Kościoła
Ewangelicko-Augsburskiego oraz Przewodniczący Gminy Wyznaniowej Żydowskiej
we Wrocławiu, a także Prezydent Wrocławia oraz Wojewoda Dolnośląski. Na program
spotkań składają się występy chórów i zespołów katolickich, prawosławnych, ewange-
lickich oraz wyjątkowego „jedyne w Polsce żydowskiego chóru Synagogi pod Białym
Bocianem.” (Witt, 2012, s. 16).

Wrocław jako miasto postrzegane przez wielu jako wielokulturowe, przyciąga też
pewnego rodzaju specyficzne projekty czy inicjatywy. Takim projektem jest niewąt-
pliwie wspomniany wyżej Festiwal Dialog – Wrocław. Jego organizatorzy, poniekąd
uzasadniając wybór miejsca jego organizacji, tak pisali przed pierwszą edycją festiwa-
lu: „Coraz częściej obserwujemy przejawy braku wzajemnego zainteresowania. Coraz
bardziej odczuwamy też wyrastanie nowych podziałów – nie tylko z powodu różnic
ekonomicznych i cywilizacyjnych. Mimo oficjalnej polityki zmierzającej do zjedno-
czenia Europy, nieoficjalnie, powoli odwracamy się do siebie plecami. Okazuje się, że
wzajemne poznanie i zrozumienie jest trudne. Wymaga wyjścia poza krąg własnych
przyzwyczajzeń i gustów, zmusza do rezygnacji ze stereotypowego myślenia i stereo-
typowego postrzegania świata.” (<http://dialogfestival.pl/i-edycja-2001-idea-wstep/>).
Warto przypomnieć jeszcze, że poprzedni festiwal teatralny, firmowany przez zało-
życielkę, organizatorkę i dyrektora Festiwalu Dialog – Wrocław, Krystynę Meissner,
odbywający się w Toruniu, nosił nazwę Kontakt. Po kontakcie (Kontaktcie) czyli „parze
wzajemnie zorientowanych działań społecznych o charakterze jednorazowym, przelot-
nym” (Sztompka, 2004, s. 85), zgodnie z teoriami opisującymi aktywność człowieka,
od behawiorystycznych zachowań do złożonych relacji międzyludzkich, przyszedł więc
czas i miejsce (!) na dialog, jako pewien rodzaj stosunku społecznego. I dialog (Dialog)
ten, jak widać nie przypadkowo, już od 15 lat odbywa (toczy) się właśnie we Wrocła-
wiu, a ważnym elementem programu każdej edycji są spotkania i rozmowy twórców
i artystów z różnych krajów i reprezentujących różne kultury.

Kolejna inicjatywa wielokulturowa – Fundacja Dom Pokoju jest uczestnikiem Ko-
alicji Wrocław Wita Uchodźców, do której należy także prezentowana w dalszej czę-
ści artykułu Fundacja Kalejdoskop Kultur. Jak sami przedstawiają się autorzy strony
internetowej Fundacji Dom Pokoju: „Naszą misją jest budowanie społeczeństwa oby-
watelskiego aktywnie uczestniczącego w życiu świata i lokalnej społeczności, otwar-
tego na dialog. Pracujemy na rzecz poprawy relacji między człowiekiem a człowiekiem
oraz człowiekiem a wspólnotami, ucząc tolerancji, komunikacji bez przemocy, wza-
jemnego szacunku według idei i metodologii edukacji pokoju. Prowadzimy działal-
ność prospołeczną, badawczą oraz edukacyjną – oferującą nowoczesne rozwiązania
systemowe dla szkół i instytucji, samorządów, organizacji pozarządowych oraz dla
biznesu.” (<http://www.dompokoju.org/o-fundacji/>). Jednym z ciekawszych działań
Fundacji był realizowany od 2012 r. projekt „Religia – Kultura – Edukacja”, poświęcony
przedwojennym wrocławskim teologom. W ramach projektu przedstawiono sylwetki

czterech teologów związanych z Wrocławiem w latach przedwojennych oraz w czasie II wojny światowej. Już same ich postacie wyraźnie prezentują Wrocław jako miasto wielokulturowe i wielowyznaniowe jeszcze w czasach poprzedzających wybuch wojny (być może bardziej wielokulturowe i wielowyznaniowe wtedy niż dziś). W czasie realizacji działań objętych projektem, ich uczestnicy zapoznali się myślą teologiczną oraz działaniami – między innymi międzywyznaniowymi – Dietricha Bonhoeffera, jednego z największych teologów XX wieku, który działał w niemieckim ruchu oporu przeciw narodowemu socjalizmowi, „w 1931 r. rozpoczął działalność w ruchu ekumenicznym jako sekretarz młodzieżowy światowej federacji Life and World, głosząc potrzebę wyrzeczenia się nacjonalizmu oraz wszelkiej nienawiści klasowej i rasowej” (Harasimowicz, 2000, s. 83), a w 1945 r. zginął w obozie koncentracyjnym; Benno Jacoba, jednego z najbardziej znaczących rabinów i judaistycznych badaczy biblijnych początków XX w.; Edyty Stein, niemieckiej filozof pochodzenia żydowskiego, siostry Teresy Benedykty od Krzyża, świętej Kościoła Katolickiego i patronki Europy oraz Kathariny Staritz, ewangelickiej teolożki i pastorki, która pełniła funkcję wikariusza miejskiego we Wrocławiu przy kościele św. Marii Magdaleny i która opiekowała się Żydami oraz wypowiedziała swój sprzeciw wobec obowiązku noszenia gwiazdy Dawida przez ludność niearyjską oraz ograniczeniu w kościołach praw Żydów ewangelików (informacje biograficzne na podstawie: <https://www.facebook.com/dompokoju>; Harasimowicz, 2000). Jednak nie tylko tematyka działań Fundacji Dom Pokoju jest wielokulturowa. Projekt „Religia – Kultura – Edukacja” był realizowany m.in. we współpracy z Ewangelikalną Wyższą Szkołą Teologiczną we Wrocławiu.

Organizatorzy Kalejdoskopu Kultur – Fundacja Kalejdoskop Kultur – tak przedstawiają ten projekt na swojej stronie internetowej „Kalejdoskop Kultur jest inicjatywą dialogu międzykulturowego. Celem całorocznych działań jest edukacja na rzecz tolerancji, budowanie dialogu wśród grup etnicznych i narodowych, a także ochrona i promocja regionalnego folkloru opartego na wielokulturowości Wrocławia oraz Dolnego Śląska. Punktem kulminacyjnym całorocznej działalności jest Festiwal Kalejdoskop Kultur będący integralną częścią Święta Wrocławia. Celem Festiwalu jest przybliżenie mieszkańcom Wrocławia dorobku artystów reprezentujących mniejszości narodowe, m.in. niemiecką, ukraińską, grecką, romską, łemkowską, żydowską, karaimską oraz bułgarską. [...] Wieloletnia współpraca dolnośląskich mniejszości narodowych i etnicznych zaowocowała stworzeniem struktur formalnych w postaci fundacji pn. Kalejdoskop Kultur. Fundacja kontynuuje oraz rozwija współpracę i dialog zainicjowany deklaracją podpisaną przez przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych pn. Porozumienie przedstawicieli mniejszości narodowych i etnicznych „Kalejdoskop Kultur” z dn. 12 lutego 2009 r.” (<http://kalejdoskopkultur.pl/kalejdoskop-kultur/o-nas.html>, dostęp: 28.09.2015). Porozumienie zostało podpisane przez przedstawicieli Związku Ukraińców w Polsce, Fundacji Kultury i Edukacji Żydowskiej „Gesher”, Związku Karaimów Polskich w RP, Niemieckiego Towarzystwa Kulturalno-Społecznego, Stowarzyszenia Greków w Polsce oraz Związku Tatarów RP. Do udziału we wspólnych działaniach zaproszono przedstawicieli innych mniejszości narodowych i etnicznych. Jeszcze przed podpisaniem Porozumienia i powstaniem Fundacji odbył się I Festiwal Kalejdoskop Kultur. Obecnie Kalejdoskop Kultur zaangażowany jest w działania na rzecz uchodźców, uczestnicząc w Koalicji Wrocław Wita Uchodźców oraz prowadząc kurs dla asystentów uchodźców, a także

współprowadząc projekt na rzecz ukraińskich uchodźców wojennych „Trener dla psychologa”. (na podstawie: <http://kalejdoskopkultur.pl>).

Wspomniana już wcześniej Edyta Stein to patronka jednej z najstarszych organizacji pozarządowych w Polsce – Towarzystwa Edyty Stein. Powstało ono we Wrocławiu, rodzinnym mieście Edyty Stein, w 1989 r. Osoba Edyty Stein – żydówki z urodzenia (12 października 1891 r. we Wrocławiu), która konwertowała na katolicyzm (1 stycznia 1922 r.), następnie wstąpiła do zakonu karmelitanek bosych (14 października 1933 r. – wstąpienie do Karmelu, 15 kwietnia 1934 r. – obłóczyny, 21 kwietnia 1938 r. – śluby wieczyste), a w 1942 r. została zamordowana w obozie w Auschwitz Birkenau (ok. 9 sierpnia 1942 r.) – w sposób oczywisty powoduje, że w działaniach tej organizacji krzyżują się i przeplatają wątki żydowski i katolicki oraz Żydowski, Niemiecki i Polski. Należy także podkreślić, że Edyta Stein jest świętą Kościoła Katolickiego (Teresa Benedykta od Krzyża) kanonizowaną przez papieża Jana Pawła II 11 października 1998 r. Od 1 października 1999 r. jest także patronką Europy. To przeplatanie się judaizmu i chrześcijaństwa w życiu Edyty Stein podkreślił też Jan Paweł II w homilii wygłoszonej podczas uroczystości kanonizacyjnych na Placu św. Piotra w Rzymie (11 października 1998 r.), nazywając Teresę Benedyktę od Krzyża (bo takie imię zakonne przybrała Edyta Stein) „wielką córką Izraela i wierną córką Kościoła” (Jan Paweł II, 1998). Na te judeo-chrześcijańskie wątki w biografii Edyty Stein zwracają też uwagę działacze Towarzystwa – w większości sami związani z Kościołem Katolickim. Jak czytamy na stronie internetowej Towarzystwa: „Dialog międzykulturowy jest podstawą organizowanych w Domu Edyty Stein spotkań autorskich, działań artystycznych, wykładów, koncertów, wystaw, warsztatów, wymian międzynarodowych, a nawet kursów językowych. W związku z tym najczęstszą formą organizowanych przez nas przedsięwzięć są różnego rodzaju spotkania międzynarodowe” (<http://www.edytastein.org.pl/pl/3-o-towarzystwie/2-projekty/>). Wśród działań prowadzonych przez Towarzystwo jego działacze wymieniają m.in. propagowanie dziedzictwa Edyty Stein, porozumienie judeochrześcijańskie oraz polsko-niemieckie. (<http://www.edytastein.org.pl/pl/3-o-towarzystwie/1-cele-i-misja/>).

Wszystkie przedstawione powyżej działania to inicjatywy obywatelskie, działania prowadzone przez organizacje pozarządowe. Na tym tle wyjątkowe miejsce przypada jednej instytucji samorządowej, Muzeum Etnograficznemu, Oddziałowi Muzeum Narodowego we Wrocławiu, które jest Instytucją Kultury Samorządu Województwa Dolnośląskiego Współprowadzoną Przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (za: http://www.mnwr.art.pl/CMS/o_muzeum/o_muzeum.html). W 2014 r. Muzeum Etnograficzne zrealizowało projekt „Dolny Śląsk. Lud, jego zwyczaje, sposób życia, pieśni, muzyka i tańce...”. Powstało 15 filmów edukacyjnych poświęconych powojennemu osadnictwu na Dolnym Śląsku. Ich bohaterami są m.in. Niemcy, Ukraińcy, Romowie, Tatarzy, Karaimi, Łemkowie, Grecy i Macedończycy, Ormianie i Żydzi. Muzeum jest także aktywnie obecne w życiu wrocławskich mniejszości narodowych, etnicznych i wyznaniowych. Realizując swoją misję gości je na organizowanych imprezach, udostępnia swoje sale wystawowe na organizowane lub współorganizowane przez mniejszości wystawy, prezentuje kulturę i sztukę w jej wielowymiarowym aspekcie. Ale także, wykraczając zapewne poza wyznaczone administracyjnie ramy, współuczestniczy w mniej oficjalnych – a czasem wręcz zupełnie nieoficjalnych – imprezach, na

których spotykają się przedstawiciele mniejszości, a które odbywają się m.in. właśnie w Muzeum.

Dyskusyjna wielokulturowość Wrocławia – stanowiska kwestionujące mitologizację wielokulturowości miasta

Mimo wszystkich przedstawionych powyżej działań wielokulturowych i popularnego we Wrocławiu przekonania o jego wielokulturowości, pojawiają się głosy podające to przekonanie w wątpliwość. Są to głosy z bardzo różnych stron i środowisk. Niektóre odnoszą się jedynie do wielokulturowości Wrocławia, inne zwracają uwagę na ogólnopolskie funkcjonowanie mitu wielokulturowości. To opinie zarówno naukowców, jaki i publicystów, a także – wcale nierzadko – mieszkających we Wrocławiu obcokrajowców, przedstawicieli innych narodowości, grup etnicznych czy wyznań. Poniżej przedstawiono jedynie wybrane głosy dotyczące mitologizacji wielokulturowości Wrocławia. Jak pisze Zdzisław Mach w posłowie do książki „W stronę nowej wielokulturowości”: „Wśród licznych mitów, jakie Polacy zbudowali na własny temat, ten o wielokulturowej, tolerancyjnej Rzeczypospolitej należy do najbardziej znaczących” (Mach, 2010, s. 248). Ten mit wielokulturowości jest szczególnie mocno obecny właśnie we Wrocławiu, w którym wszyscy powołują się na wyjątkową historię miasta i jego przechodzenie z rąk do rąk na przestrzeni dziejów, na jego specyficzne położenie geograficzne, gdzie w linii prostej bliżej jest z Wrocławia do Berlina (295 km) i Pragi (217 km) niż do Warszawy (301 km), a także na niecodzienny skład wrocławskiej społeczności, w której brak prawie przedwojennych mieszkańców miasta, za to obecna jest ludność napływowa, która po II wojnie światowej dobrowolnie lub przymusowo zasiedliła Wrocław. W tym mieście każdy (lub jego rodzice, dziadkowie albo pradziadkowie) jest „skądś”. A jednak także we Wrocławiu, podobnie jak w innych miastach czy regionach Polski, wielokulturowość postrzegana jest ciągle tak, jak miało to miejsce w czasach historycznych, gdy „w dawnej Rzeczypospolitej rozmaite wspólnoty reprezentujące bardzo różne kultury żyły raczej obok siebie niż wspólnie razem, nie tworzyły jednego, zintegrowanego pluralistycznego społeczeństwa, lecz raczej wielość enklaw kulturowych, mozaikę, w której wyraźnie widoczne są granice oddzielające jednych od drugich.” (Mach, 2010, s. 251–252).

Ale rysy pojawiające się na wielokulturowym wizerunku Wrocławia to nie tylko efekt specyficznego etnicznego pojmowania narodowej tożsamości, o której pisze Zdzisław Mach (Mach, 2010, s. 248–255) oraz braku umiejętności Polaków do tworzenia z „innymi” relacji opartych na współpracy i współdziałaniu. To także wynik coraz częściej zadawanych pytań o to, czy Wrocław jest rzeczywiście wielokulturowy i czy pod tym względem różni się od innych polskich miast. Pytania te stawiają dziennikarze, naukowcy oraz mieszkający we Wrocławiu cudzoziemcy lub wyznawcy innych religii, a uzyskiwane przez nich odpowiedzi wydają się uzasadniać użycie znaku zapytania w tytule niniejszego artykułu. W grudniu 2011 r. mieszkająca we Wrocławiu Czeszka, Hana Cervinkova – antropolog kultury, co w omawianym kontekście nie pozostaje faktem bez znaczenia – ogłosiła, że Wrocław nie jest wielokulturowy, bo „przecież jego cechą charakterystyczną nie jest obecność i wspólne istnienie różnych kultur, brak

dominacji jednej nad innymi. Wrocław to miasto, w którym żyją Polacy, w 90% wyznania katolickiego.” (Cervinkova, 2011, s. 6). Autorka dodaje też, że mit wielokulturowego Wrocławia został już wcześniej opisany przez niemieckiego historyka Gregora Thuma w jego eseju „Wrocław and the myth of the multicultural border city”: W 2005 r. pisał on, że „wielokulturowy Wrocław to mit, po który w latach 90. sięgnęły władze miasta, aby zdobyć międzynarodową rozpoznawalność. [...] Przy braku obecności innych kultur wielokulturowość w wersji wrocławskiej polega zatem wyłącznie na symbolicznym odzyskiwaniu historii tego miasta na rzecz tworzenia jego nowoczesnej tożsamości. Jest narzędziem budowania wyjątkowości miasta. Ma stworzyć jego obraz jako miejsca przyjaznego dla obcych, co zgrabnie jest ujęte w hasle promocyjnym »Wrocław – miasto spotkań«.” (Cervinkova, 2011, s. 6).

W marcu 2013 r. dwie wrocławskie socjolożki z Instytutu Socjologii Uniwersytetu Wrocławskiego, Kamilla Dolińska i Julita Makaro, przedstawiły publicznie wyniki swoich badań. Jak relacjonuje Michał Wilgocki na łamach Gazety Wyborczej Wrocław: „Z danych ze spisu powszechnego w 2002 r. (zdaniem Julity Makaro to ostatni spis z odpowiednią metodologią, która pozwala na ocenę wielokulturowości) we Wrocławiu jest zaledwie 1,5 tys. osób, które deklarują przynależność do mniejszości narodowych. Wśród nich najwięcej jest przedstawicieli mniejszości romskiej (467 osób), niemieckiej (404) i ukraińskiej (250). [...] Jeszcze ciekawsze są dane pochodzące z kościołów. Okazuje się, że choć we Wrocławiu jest aż pięć najwyższych rangą świątyń różnych religii, to wierni parafii rzymskokatolickich stanowią zdecydowaną większość. [...] Tymczasem z badania przeprowadzonego na próbie 420 losowo wybranych osób wynika, że wrocławianie postrzegają swoje miasto jako wielokulturowe. Niemal wszyscy uznają mnogość kultur za zjawisko pozytywne. Dostrzegają też, że być może mit wielokulturowości bierze się ze strategii promocyjnej Wrocławia. Albo z faktu, że prawie każdy badany miał styczność z „innymi”” (Wilgocki, 2013).

Cytowany wcześniej Michael Fleischer nie ma wątpliwości i jednoznacznie pisze, przedstawiając wspomniane już wyniki badań dotyczących przekonania wrocławian i respondentów spoza Wrocławia o wielokulturowości miasta, że uzyskane wyniki są bardzo ciekawe z perspektywy kulturoznawczej: „nie ulega bowiem wątpliwości, że Wrocław w żadnym stopniu nie jest miastem wielokulturowym. Respondenci nie mogą mieć zatem na myśli realności, lecz jedynie symbol kolektywny lub dyskursowy konstrukt »wielokulturowości«, kiedy uznają Wrocław za miast wielokulturowe” (Fleischer, 2004, s. 60).

Podsumowanie

Jak zatem spojrzeć na przedstawione wyżej inicjatywy wielokulturowe w kontekście pojawiających się wątpliwości co do wielokulturowości Wrocławia? Biorąc pod uwagę funkcjonowanie we Wrocławiu wspomnianych już wcześniej i historycznie zakorzenionych w polskiej „wielokulturowości” kulturowych enklaw, trudno oprzeć się wrażeniu, że mniejszości narodowe, etniczne i wyznaniowe współpracując ze sobą, usiłują wzmocnić swój ledwie słyszalny głos wobec polskiej i katolickiej większości, usiłują

dodać sobie pewności i wspierać się w obliczu niechęci i dyskryminacji oraz przemocy, której ich przedstawiciele doświadczają. O zachowaniach dyskryminacyjnych, których doświadczają we Wrocławiu przedstawiciele narodowości, wyznań czy ras innych niż dominujące, można przeczytać m.in. w tekstach Marcina Starnawskiego i Katarzyny Pawlik „Masz problem? Przemoc motywowana nienawiścią we Wrocławiu. Raport na podstawie badań przeprowadzonych na przełomie 2010/2011 r.” (Starnawski, Pawlik, 2012) oraz Natalii Sawki „Muzułmanka we Wrocławiu przeżywa koszmar. Atakowana, wyzywana, opluwana” (Sawka, 2015).

Przedstawione inicjatywy nie wpływają natomiast na cechy miasta i jego charakter, są działaniami korzystającymi z dorobku wielu kultur, ale zmieniającymi charakter Wrocławia pod względem kulturowym – związanym z narodowościowymi, etnicznymi czy wyznaniowymi mniejszościami – tylko na chwilę, tylko w trakcie ich trwania. Wyjątkiem jest może Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań – choć ta w pewnym stopniu ograniczona jest przestrzennie – która (być może niesłusznie i trochę awansem) stała się symbolem wielokulturowości Wrocławia i posłużyła do umocnienia mitu wielokulturowego miasta. Pozostałe inicjatywy są bardzo krótkimi zetknięciami się wrocławskiej – polskiej i katolickiej – większości z „innościami”, które często budzą ciekawość, ale będąc mniejszościami, w naturalny sposób podlegają dominacji większości. Inicjatywy te są więc raczej „kontaktem” niż „spotkaniem”. Co więcej, osoby uczestniczące w przedstawionych inicjatywach – może poza wspomnianymi ogólnodostępnymi i szeroko reklamowanymi festiwalami kulturalnymi – Festiwalem Dialog – Wrocław i Brave Festival – to w ogromnej większości przedstawiciele tych właśnie mniejszości, zwykle ci sami stali bywalcy czy uczestnicy, którzy świetnie się już znają i spotykają na swoich mniejszościowych imprezach. A to trudno chyba uznać za przejaw wielokulturowości miasta.

Bibliografia

- Biuro Promocji Miasta (red.) (2012). *Dzielnica Czterech Wyznań. The Quarter of Four Denominations*. Wrocław: www.c2.wroclaw.pl oraz Fundacja „Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań”.
- Fleischer, M. (2004). *Kognitywny wizerunek Wrocławia*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Gołaj, A. (2010). Brave Festival. The Brave Festival. W: Kusek, R. & Sanetra-Szeliga, J. (red.). *W stronę nowej wielokulturowości. Towards a new multiculturalism (237–247)*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Harasimowicz, J. (red.) (2000). *Encyklopedia Wrocławia*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Jasińska, M. (2010). Wrocławska Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań. The Quarter of Mutual Respect in Wrocław. W: Kusek, R. & Sanetra-Szeliga, J. (red.). *W stronę nowej wielokulturowości. Towards a new multiculturalism (188–197)*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Kusek, R. & Sanetra-Szeliga, J. (red.) (2010). *W stronę nowej wielokulturowości. Towards a new multiculturalism*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

- Mach, Z. (2010). Poślowie. Afterword. W: Kusek, R. & Sanetra-Szeliga, J. (red.). *W stronę nowej wielokulturowości. Towards a new multiculturalism* (248–255). Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.
- Olechnicki, K. & Załęcki, P. (2004). *Słownik socjologiczny*. Toruń: Graffiti BC.
- Starnawski, M. & Pawlik, K. (2012). *Masz problem? Przemoc motywowana nienawiścią we Wrocławiu. Raport na podstawie badań przeprowadzonych na przełomie 2010/2011 roku + materiały po seminarium eksperckim + summary report in English*. Wrocław: Nomada Stowarzyszenie na Rzecz Integracji Społeczeństwa Wielokulturowego.
- Sztompka, P. (2004). *Socjologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Witt, J. (2012). Dialog w Dzielnicy Wzajemnego Szacunku. W: Biuro Promocji Miasta (red.). *Dzielnica Czterech Wyznań. The Quarter of Four Denominations* (15–19). Wrocław: www.c2.wroclaw.pl oraz Fundacja „Dzielnica Wzajemnego Szacunku Czterech Wyznań”.

Netografia

- Meissner, K. (2001), *Wstęp*. Katalog Festiwalu Dialog – Wrocław 2001. Źródło: <http://dialogfestival.pl/i-edycja-2001-idea-wstep/> [dostęp: 1.10.2015].
- Słownik Języka Polskiego (2016), Warszawa: PWN. Hasło: wielokulturowość (źródło: <http://sjp.pl/wielokulturowość> [dostęp: 9.05.2016]). Hasło: wielokulturowy (źródło: <http://sjp.pl/wielokulturowy> [dostęp: 10.05.2016]).
- Katalog Brave Kids* (2015), Wrocław: Wydawnictwo Fundacji Brave Kids. Źródło: https://issuu.com/bravekids/docs/katalog_brave_kids_2015 [dostęp: 01.02.2016].
- Cervinkova, H. (2011), Wielokulturowość w służbie budowy Miasta, *Gazeta Wyborcza. Wrocław* (293). 17 grudnia 2011, 6. (źródło: http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,35771,10833675,Wroclaw_nie_jest_wielokulturowy__90_proc_to_katolicy.html [dostęp: 20.02.2016]).
- <http://kalejdoskopkultur.pl/kalejdoskop-kultur/o-nas.html> [dostęp: 28.09.2015].
- <http://kalejdoskopkultur.pl> [dostęp: 20.02.2016].
- <http://www.dompokoju.org/o-fundacji/> [dostęp: 1.10.2016].
- <http://www.edytastein.org.pl/pl/3-o-towarzystwie/1-cele-i-misja/> [dostęp: 10.02.2016].
- <http://www.edytastein.org.pl/pl/3-o-towarzystwie/2-projekty/> [dostęp: 3.10.2015].
- <https://www.facebook.com/events/511261949023431/> [dostęp: 5.01.2016].
- <http://www.fundacja4wyznan.pl/n/fundacja/> [dostęp: 10.10.2015].
- http://www.mnwr.art.pl/CMS/o_muzeum/o_muzeum.html [dostęp: 12.02.2016].
- http://www.muzeumetnograficzne.pl/index.php?section=dolny_slask_filmy&page=dolny_slask_filmy [dostęp: 3.12.2015].
- <http://www.wroclaw.pl/go/wydarzenia/sztuka/14103-otwarcie-esk-przebudzenie> [dostęp: 1.02.2016].
- Jan Paweł II (1998). Wiara i krzyż są nierozdzielne, *L'Osservatore Romano*, nr 12/1998, 17–20, (źródło: <http://www.karmel.pl/hagiografia/stein/baza.php?id=30> [dostęp: 10.02.2016]).
- Sawka, N. (2015). Muzułmanka we Wrocławiu przeżywa koszmar. Atakowana, wyzywana, opluwana. *Gazeta Wyborcza. Wrocław* (241). 15 października 2015. Źródło: <http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,142076,19026439,muzulmanka-we-wroclawiu-przezywa-koszmar-atakowana-wyzywana.html?disableRedirects=true> [dostęp: 23.02.2016].
- Wilgocki, M. (2013). *Wielokulturowy Wrocław? Socjolożki: Tak nam się tylko wydaje*, *Gazeta Wyborcza. Wrocław* (70). 24 marca 2013. Źródło: http://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/1,35771,13622492,Wielokulturowy_Wroclaw__Socjolożki__Tak_nam_sie_tylko.html [dostęp: 18.010.2016].
- www.wroclaw.pl [dostęp: 2.10.2015].

Anna Sanecka

magister, doktorantka

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie

Adres: ul. Miodowa 21C, 00-246 Warszawa

e-mail: anna.sanecka@gmail.com